

Мая Няголова

Началото

Дългият разказ за неговия живот предстои. Все още не сме пожелали да го напишем. Само нахвърляме едри шрихи — в ритуалната поза на откриватели. Съчиняваме предпазливо. Много бавно. Години наред.

Иначе името и прочутата му книга са неотнимаеми от културно-историческата ни памет. Сякаш едновременно награда и наказание, тази книга щедро разкрива блестящото изпълнение само на една от неговите роли и голямата ѝ известност засенчва много от онова, което е било преди и след нея.

Така общоразпространената представа за Симеон Радев като автор на „Строителите на съвременна България“ се възпроизвежда в очите на не едно и две поколения като крайно и достатъчно знание за неговата личност. Една твърде позната и несправедлива участ, споходила мнозина от духовните ни предшественици: „преоткривани“ на парче и на части иззад откренатата завеса на историята и само рядко в цял ръст, при отворени врати за цялата истина.

При подобен „модел“ на историческо познание не е необяснимо, че и „пълният разказ“ за Симеон Радев остава непостижим, неувоен от културното ни самосъзнание. То много по-упорито се подхранва и самозадоволява с митологията около „Строителите...“, и само регистрира „и други“ Симеон-Радеви участия на българската обществено-политическа и културна сцена.

А поразителното в неговата личност са разностранното на нейните превъплъщения, бързата смяна на ролите, съчетавани със завидна леснина, изпълнявани с дълготраен успех или пък с артистично непостоянство. Както в дните на младостта му — на превала на стария деветнадесети и в първите години на новия двадесети век.

От нас се иска (не) малко усилие: да подирим и видим в потока на реалното историческо време тогава бързите стъпки на устремения по своя път Симеон Радев. Да видим и съберем проявленията му на активен участник в обществения живот. И в светлината на комплекса представи, идеи и ценности на онова време да разтълкуваме

авторитета, престижността, значението на подобен репертоар: македонски деец със своя мисия в делото; журналист, редактор на два „революционни листа“ за пропаганда на македонската кауза, издавани на френски език в Женева и Париж; публицист „от класата на ония, които ръководят обществената мисъл“.

И статиите на Симеон Радев в македонските листове „Л'Ефор“ и „Льо Мувман маседониен“ — както впрочем цялата негова „журналистическа продукция“ на македонска тема — принадлежат на това, което вече беше наречено „словесна култура на македонското движение“ (М. Неделчев). Днешният късен прочит на тези текстове може би ще ги избави не само от забравата, но ще допълни с нови нюанси „идеологическия лексикон на движението“, съставен от десетки други вестници, брошури, речи, писма. Ала този прочит ще бъде едностранчив, ако не „улови“ как тези текстове разкриват личността, мисленото, културата на един 21—22-годишен българин. Тръгнал от Македония, живял и учил за кратко в космополитно пъстрия Цариград, пристигнал в България и потеглил с върволицата млади българи в края на XIX век към университетските градове на Европа. Ако из тези географски ширини лъкатуши житейската биография и на много други негови съвременници, то в неговия случай няма нищо изключително. Но ако този път изминава един емоционално и граждански ангажиран със справедливо национално дело младеж, ако е устремен към Европа като към духовна територия, ако в писаното слово, в журналистиката намира поле за изява и утвърждаване на личността, а не само задължение на работника на делото; ако този млад човек, освен че изживява отдадеността си на македонското движение, проявява отзивчивост към най-новите идеи на европейското време, непрекъснато шлифова ума, вкуса и навиките си, така че се превръща, и то твърде млад, в „еманципиран преносител на европейското“ (Ат. Натев) на българска почва. . . Да виждаме у него единствено дееца на македонската организация означава да пренебрегваме факта, че в делото е замесен един просветен ум. Издават го текстовете, които е писал, както и неговото социално и културно поведение по онова време. Ето защо и разказът за него има смисъл само като опит за раз-гадаване и каз-ване, представяне и проникване в света на една личност.

* * *

Краткият животопис на Симеон Радев „Ранни спомени“ започва от детските му дни в Ресен и завършва с последните месеци пребиваване в Турската империя. В тази малка книга е споменът за 16-годишния ученик в императорския лицей „Мектеб-и-Султани“, посветен в делото на македонската организация лично от

Гоце Делчев: „Един ден ми се каза да ида в „Бошнакхани“. . .“ Това става в Солун в 1895 г. И пак през същата година този още наивен революционер изпраща от Цариград до българския вестник „Право“ първата си дописка. Една тежка, подробна, съзливлива и моралистична притча, озаглавена „Раздор“ — опит да се представи състоянието на македонското дело в иносказателен стил. Както е известно, Алеко Константинов прочел дописката и възкликнал: „Помнете ми думата, това момче ще стане писател!“ Приело кръщенiето пред пищова и евангелието, момчето върши своите малки мисии, възлагани от работници и съмишленици на делото. Като завършва учението си в лицea на Галата сарай, пристига с параход от Цариград в България. Вече е на деветнадесет години. И бърза да започне нова страница в своя живот. През есента на 1898 г. „конвенционалният трен“ го пренася от София наред декора на Женевското езеро. Новата страница трябва да се попълва на път: между София и Женева, между шумните събрания и македонски конгреси и аудитории на Женевския университет, между средите на македонската емиграция и откраднатото време за интелектуални занимания. Между другото по страниците на софийския вестник „Народни права“ и либералния лист „Льо Жьоньовоа“ Симеон Радев прави вече сериозния си дебют в журналистиката. Не закъснява и участието му във френската част на издавания в София орган на Върховния македонски комитет „Реформи“. За няколко месеца след основаването на вестника в началото на 1899 г. главен редактор е Димитър Ляпов — бивш екзархийски чиновник, познат на Симеон Радев още от Цариград. Сега, по време на престоите на Симеон Радев в София, двамата изглеждали неразделни: „... в хотела, на улицата, в ресторанта, в увеселителните заведения — навсякъде. Където потърсиш единия, там ще намериш и другия.“¹ По това време попаднал в компанията им македонстващият деец от Пловдив Петър Манджуков. Негово е посоченото свидетелство за приятелството на Ляпов и Радев. И следващите редове са от пловдивчанина: „От начина, по който Симеон съдеше за нещата, обстоятелствата и хората, аз добих впечатление, че той по убеждение е анархист — един анархист със среден ръст, тънко, деликатно телосложение, бледно лице, русо-кестенява, заострено подстригана брада, изискано облечен, със златно пенсне, ожачено със златна верижка на ревера на палтото му. При разговори той обичаше да цитира и да се обляга на разни автори, от което научих, че е много начетен и дълбокомислещ човек; но научих също, че той цитира и се обляга на разни автори с единствената цел да мине за много начетен и дълбокомислещ.“² Манджуков е имал свои причини да недолюбва

¹ ОДА—Пловдив, ф. 916-к, Петър Манджуков.

² Пак там.

изискания Симеон Радев, и тях засега ще отменим с мълчание. Но пък е станал автор на доста привлекателен портрет на младия . . . анархист.

И други хора спрягат „во язицех“ анархизма на Симеон Радев. Вярно е, че за известно време в Женева се опитва да го привлече към себе си „непоправимият“ анархист Михаил Герджиков. Тук Симеон Радев попада в кръгове на арменски революционери и анархисти. Една от първите му кореспонденции от Женева е по повод делото по убийството на австрийската императрица от анархиста Лукени. За анархист го сметнал и турският консул в Женева Рихтхофен: „... той се бе опитал — посочва Симеон Радев в една статия — да прогони и мен чрез швейцарската полиция, пред която ме бе представил за анархист; енергичното обаче застъпничество на един от моите професори осуети тези интриги“³. В същото време този анархист участва в кръжок за изучаване на историческия материализъм, посещава сказки на Плеханов, озаглавява статиите си „Писма на един революционер“, с ирония нарича града на своето студентство „Женева, гнездо на международното революционерство ако не всъщност, то поне по репутация“ и именно в този град с многобройна българска студентска колония започва издаването на вестник — дело, достатъчно далечно и на най-свенливия анархистичен порив.

През май 1899 г. на VI македонски конгрес за председател на Върховния македонски комитет в България е избран Борис Сарафов. В месеците след конгреса, като осъзнават острата нужда от пропаганда на македонската кауза в чужбина, ръководителите на организацията стигат до извода да се започне издаването на вестник в Европа. В разказа си пред Милетич през 1904 г. Борис Сарафов представя по следния начин този момент: „Аз два пъти излизах в странство — по покупката на оръжието и по основаването на вестник „Л'Ефор“. Ние обръщаме внимание на пропагандата в Европа. Този вестник ни струва до 5000—6000 франка. Симеон Радев принесе услуги.“⁴

Усилие и услуги*. От март 1900 до март 1901 г., два пъти месечно: 8 страници, по две колони в „скромен“ формат — 4° — общо 23 броя на вестник „Л'Ефор“. „Македонски революционен лист“ — пределно общо и достатъчно неутрално указание за неговия издател.

Впрочем в няколко статии изрично се подчертава, че „Л'Ефор“ говори от името на „хора от авангарда, но независими от организацията“, от името на „македонски публицисти“, на „синове на Ма-

* Усилие — на фр. език — effort.

³ Вечерна поща, бр. 375, 5. VI. 1902 г.

⁴ МИМОД, С., 1927, кн. 5, с. 56.

кедония“. През есента на 1900 г. в интервю за „Ръовю д’Ориан“ председателят на ВМК Борис Сарафов заявява: „Нашият орган е „Реформи“. Колкото до вестник „Л’Ефор“, който излиза в Женева, той е независимо от нас начинание.“⁵ Въпреки подобни уговорки женевският лист не се поколебава да тълкува и да се солидаризира с действията на Сарафовия ВМК, да препечатва негови декларации, да защитава неговите цели, да брани „големия му морален престиж, както и практическото му значение“: „Той обедини волите и посочи целта, която да се преследва.“⁶

В същото време органът на ВМК „Реформи“ препечатва от новия вестник статии и бележки на Симеон Радев и „горещо“ го препоръчва „на българското общество като вестник, който с познание, вещина и достойнство представлява македонската кауза, толкова близка до сърцето на всякой българин“⁷.

Нека не ни подвежда рекламният стил на тази оценка. Македонският лист има нужда от публика. И от известност — много повече в Европа, отколкото в България. Трудността да се направи пробив в европейското обществено мнение в полза на македонската кауза е свръхсилите и усърдието на самотника — главен редактор. И все пак той смело нагазва в областта на история, политиката, правото, икономиката, финансите, за да съчини статиите си „Турция, такава, каквато е“, „Патриотизъмът и социалната наука“, „Към пропастта“, „Общественото мнение и балканските народи“, „Отоманската конституция“. Призовава на помощ цяла интелектуална кохорта — респектиращ списък от имена, които цитира, на чиито произведения се позовава: Аристотел, Тен, Спенсър, Льо Бон, Енгелхард, Парето, Рьонан, Либкнехт, Новиков, Дж. Ст.-Мил. . . ; говори за обществото (*la société*) с термините на социологическата концепция на Спенсър, за духа на масите — в тона на Гюстав Льо Бон от „Психология на тълпите“; търси връзките между икономическите и политическите явления с помощта на понятията на историческия материализъм; изпъстря статиите си с фрази от речника на епохата (*le langage de l'époque*): „идеалът на новите времена“, „широкият път на прогреса“, „непрестанната еволюция на нещата и хората“, „общността от нации“. С възпитан вкус към модерните идеи, към модерните науки, Симеон Радев е достатъчно разкрепостен от комплекси, за да си позволи самоироничната забележка: „През 18 век всеки, който е искал да mine за образован, е трябвало да напише една трагедия в александрийски стих. В наше време интелегентен човек, който не е писал нещо върху социологията, се счита опозо-

⁵ L'Effort, 14, 1. XI. 1900.

⁶ Ibid.

⁷ Реформи, бр. 10, 20. IV. 1900 г.

рен.“⁸ И в същото време този 21-годишен мъж е достатъчно самоуверен и амбициозен, за да превърне революционния лист и в своя „лаборатория“ за приложение в тълкуването на македонския въпрос на терминология и методи от социологическата, психологическата, икономическата наука и правото — доколкото е усвоил техните основи. Целият вестник „Л’Ефор“ е пропит от дъха на академичните читанки, „шудирани“ от Симеон Радев с твърдото убеждение: за да се говори (и пише) за политика, трябва да се притежава съответна образованост, трябва да се изучават учителите (*les maîtres*) на модерната мисъл. Едно правило, което той няма да изостави и в по-нататъшната си журналистическа работа и което ще роди собствения му почерк и стил в разработването на най-разнообразни теми, в това число, разбира се, и на „македонския въпрос“. Този въпрос ще бъде подлаган на журналистическо наблюдение, на научно-историческо тълкуване и на политическа преценка и този подход ще роди в следващите години десетки публикации на Симеон Радев, в които с „експертна компетентност“ ще се разглеждат историята, същността, развитието на македонския проблем, ще бъдат оценявани политиката на великите сили, действията на дипломацията, качествата на европейската публицистика за Македония. Доста бързо младият Симеон Радев ще се сдобие с репутацията на специалист по македонския въпрос и неговите оценки и статии ще бъдат цитирани под шум от събирания или аплодисменти в залата на българското Народно събрание. Затова не е изненадващо, че още „Л’Ефор“ се цитира от италианския вестник „Аванти“, от белгийския „Льо Месаже дьо Брюксел“, от швейцарския „Льо Жьонвоа“, че „Реформи“ охотно препечатва статии на Симеон Радев, писани в чужбина за „Льо Жьонвоа“ и „Л’Юманите нувел“.

Трудно е да се пророкува каква известност има в България „Л’Ефор“. Със сигурност е познат на част от македонската емиграция, но едва ли може да се говори за популярност, излизаща извън тези среди. Ала именно като редактор на „Л’Ефор“ Симеон Радев започва да добива известност сред българската общественост.

В бр. 84 от 6 март 1901 г. вестник „Вечерна поща“ съобщава: „В неделя, 4 того, столичната интелигенция има случай да чуе една забележителна в много отношения сказка по македонския въпрос от младия македонски урожанец г. Симеон Радев, редактор на в. „Л’Ефор“ в Женева.“ По този повод „Реформи“ отбелязва: „Сказката беше съдържателна и беше изслушана с внимание от публиката, която на няколко пъти ръкопляска на младия оратор.“⁹

За какво са ръкопляскаанията? Сега (и за първи път публично!) Симеон Радев резюмира тези схващания, които почти цяла година е

⁸ Вечерна поща, бр. 420, 27. VII. 1902 г.

⁹ Реформи, бр. 8, 8. III. 1901.

споделял по страниците на „Л'Ефор“ и които съставят идейните позиции и политическия смисъл на неговия вестник — пропаганда на идеята за автономна Македония: „Автономисткото движение има своята основа в чл. 23 на Берлинския договор. Само апостоли-те на това движение могат да правят апел към обществената съвест в Европа, защото тяхното знаме е чисто. Автономията може. . . да гарантира народното развитие на всички етнически групи в Македония и Одринско. . . Автономисткото движение ще реализира първата стъпка към Балканска федерация, която днес е идеал, а утре ще стане необходимост.“¹⁰

В сказката са изречени недвусмислено и „искания към България“, тъй както „повелява“ споделяният и от Симеон Радев тогава възглед за самостоятелността на македонското движение: България „да ни даде всичките закони свободи, да внесе ясност и морал в своята външна политика и да не търгува с нашето дело. . . Не искаме също никакво съприкосновение нито с правителството, нито с княза. То би било гибелно за тях и неприлично за нас. Време е това да се разбере.“¹¹

Полемичният тон на сказката е отглас от дискусиите на македонските дейци в този момент. През февруари вътрешната македонска организация е сполетяна от арести в Солун — задържани са д-р Татарчев, Хр. Матов, Пере Тошев. Делото Сарафов (с обвинението по убийството на румънския журналист Михаеляну) е предадено на прокурорски съд в София. Отвъдните и тукашните дейци обсъждат кой би бил най-добрият вариант за нов председател и нов състав на Върховния македонски комитет. След поредните парламентарни избори в началото на 1901 г. и след някои политически маневри и опити за различни партийни съюзи на власт от февруари е коалиционният кабинет на демократи и прогресивно-либерали. От новото правителство се очаква по-толерантно отношение към македонските дружества в страната. Но през март започват гонения срещу тях, в края на същия месец е арестуван Върховният македонски комитет.

Докато през тези месеци Симеон Радев е в България, в Женева излиза последният брой (23-и) на „Л'Ефор“. Самият главен редактор малко по-късно ще изрече над първия си вестник епитафията: „беден лист, който живя с бедствия и издъхна без време“¹². Ще мине една година преди Симеон Радев да се заеме с издаването на нов вестник за пропаганда на македонската кауза. А дотогава?

В началото на април 1901 г. той участва в VIII извънреден македонски конгрес в София — конгресът, който избира за председател на ВМК Ст. Михайловски. Ето едно мнение за ролята на Си-

¹⁰ Вечерна поща, бр. 84, 6. III. 1901.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там, бр. 627, 2. VI. 1903.

меон Радев по това време. Антон Страшимиров го изразява в писмо до вестник „Дело“ през март 1902 г. Страшимиров смята, че фактически председател на БМК през „двете години на Сарафовите боравения“ е бил ген. Цончев. И после: „Такъв беше Цончев до навечерието на предпоследния (VIII извънреден — б. м., М. Н.) конгрес, четири дни преди първото свикване на който Сарафов падна изцяло в ръцете на анархиста Симеон Радев и отритна Цончева.“¹³

Отношенията и взаимните влияния между Борис Сарафов и Симеон Радев са отделна и небезинтересна тема. Контактите, срещите, сходните (общите) им европейски маршрути около издаването на „Л'Ефор“ и „Льо Мувман маседониен“ са част от историята на двата вестника. Знае се, че през септември 1901 г. в Париж Симеон Радев запознава Сарафов с Пресансе, Клемансо, Виктор Берар и Пиер Кийар. „Говорихме по нашето делосвидетелство Сарафов. „Л'Ефор“ беше спрял и аз все мислех за средства, как да се поднови вестника, понеже и тези французки приятели се изказаха, че трябва вестникът да излиза.“¹⁴ По същото време Борис Сарафов препоръчва Симеон Радев за сътрудник в софийския вестник „Вечерна поща“. През есента—зимата на 1901 и началото на 1902 г. Сарафов се установява в Женева и използва за това паспорта на Владимир Робев. Робев е съученик на Симеон Радев от лицей в Цариград, състудент в Женевския университет, за известно време — съквартирант в Женева, съмишленик и приятел, който най-много помага в списването и редактирането на двата революционни листа.

Колкото и да се пресичат пътищата на Сарафов и Радев, всеки следва своята собствена посока. И тъй, след завършването на VIII извънреден македонски конгрес Симеон Радев е все още в София. Април 1901 г.—правителството организира официално честване на 25-годишнината от Априлското въстание. По замисъл на властите тези тържества съвпадат с полагането на основния камък за паметника на царя освободител в София. Взрив от негодувание избухва в университетските аудитории. Студентите протестират срещу подобно „съвпадение“ и го обявяват за подигравка с паметта на героите. Шумна манифестация преминава по улиците на София. В нейните редици се оказва и студентът от Женева Симеон Радев. Нещо повече, той „прочел нещо обидно за княза“. В резултат на това волнодумство полицията му предлага да напусне страната. Печатът не закъснява да отбележи инцидента. „Вечерна поща“ протестира срещу „тази крайна и жестока мярка“¹⁵. „Реформи“

¹³ Дело, бр. 12, 28. III. 1902.

¹⁴ МИМОД, кн. 5, с. 67.

¹⁵ Вечерна поща, бр. 105, 26. IV. 1901.

негодува срещу „това посягане върху свободата на едного от дейците по освобождението на злочеста Македония“¹⁶. „Работнически вестник“ реагира още по-остро: „Такива работи, доколкото помним, е вършила само Стамболовата полиция. Народняците само интернирваха, но не пропъждаха зад граница. А прогресивно-либералите надминаха и едните, и другите в това отношение.“¹⁷

Гласовете на пресата са безсилни да променят решението на властите. Екстерниран от България, в началото на май Симеон Радев се озовава в Белград. Там е следен с недобро око и от сръбската полиция. Застъпничеството на сръбския пълномощен министър в София Джая, който случайно среща Симеон Радев, предотвратява изгонването му и от Белград. В сръбската столица Симеон Радев води разговори. По македонски работи. С разни политически дейци. През юни вече е в Париж. На митинг в полза на Македония, свикан от Женския съюз на мира, прочита меморандум на българските жени. В края на юли пристига в София за IX Македоно-Одрински конгрес.

И ето че почти цялата 1901 г. минава за Симеон Радев под знака на „македонските работи“. За няколко месеца през тази година името му, неговите възгледи, гражданското му поведение придобиват известност, която излиза извън рамките на македонската организация, извън средите на македонската емиграция в България. Може да се каже, че печатът, общественото мнение включват в списъка на личностите, за които ще се говори и занаяпред, и 22-годишния студент Симеон Радев. Така първият образ, в който българската общественост и политическият свят започват да идентифицират студента от Женева, е образът на македонски деец и журналист.

По това време той прави своя дебют по страниците на „Вечерна поща“ — ноември 1901 г. За няколко месеца от Женева и Виена изпраща над 70 статии.

В тези месеци продължават опитите да се поднови издаването на македонски вестник в Европа. През февруари 1902 г. от Женева Борис Сарафов изпраща писмо до задграничните представители на ВМОРО в София Димитър Стефанов и Туше Деливанов. В него Сарафов изразява разочарованието си от неразбориите и противоречията, които са обхванали работниците на делото и прави няколко предложения. Между тях и тези: Гоце Делчев да пристигне в Женева заедно с един от задграничните представители, за да се разберат по „главните работи“ — „покупка на оръжието“, „начинът

¹⁶ Реформи, бр. 13, 27. IV. 1901.

¹⁷ Работнически вестник, бр. 36, 4. V. 1901.

за окончателното смазване на генералитетата“, „почване наново вестник в странство“¹⁸.

Намерението на Сарафов не остава тайна за европейските вестници, които доста внимателно следят неговата шетня из континента. В края на март и началото на април се разпространява вестта, че Борис Сарафов „щял да основе един вестник, който ще има за задача да ратува за автономия на Македония“¹⁹.

На 20 април 1902 г. в Париж излиза първият брой на новия вестник „Льо Мувман маседониен“. Той има същото графично оформление като „Л'Ефор“, печата се в печатница „Жан Генш“ на ул. „Верньой“ № 15. Уредник на печатницата е някой си Юо, секретар на редакцията — Владимир Долин (Робев), главен редактор — Симеон Радев.

„Льо Мувман маседониен“ е продължител на „Л'Ефор“, но излиза вече при променена ситуация в македонското движение, в разположението на силите сред емиграцията в България и вътре в Македония. И сега „Льо Мувман маседониен“ разчита преди всичко на емоционалните ангажименти на европейското общество мнение към македонската кауза, но много по-настойчиво се повтарят по неговите страници апели за намеса на Европа за решаване на македонския въпрос в „съответствие с международните договори“.

„Л'Ефор“ е белязан по-силно от авторското присъствие на Симеон Радев, в „Льо Мувман маседониен“ статиите му са интересни, но сякаш лишени от прилежността на аналитичния почерк, характерен за „Л'Ефор“; първият вестник е повече лично усилие на Симеон Радев, с „Льо Мувман маседониен“ пропагандната кампания придобива нови акценти.

Сега първата цел е да се състави „картина на всекидневния живот“ в Македония и Одринско: национален гнет, беззакония и произволи на властта, масови репресии, и да се внуши един образ на Турция — държава, която е неспособна да се самоуправлява, „сложно устроен апарат, който функционира, само за да обслужва престъпните действия на султана“ и прилага към потиснатите политика на изстребление. При това положение намесата на Европа се призовава като морален дълг и спешен спасителен жест в името на естествените човешки права за свобода и равноправие. Това Симеон Радев нарича „хуманитарен аспект“ на македонския въпрос.

Тълкуването на македонския въпрос в „дипломатически и юридически аспект“ доставя нови аргументи за исканата европейска намеса: „Европа да изпълни това, което вече е обещала“, да осигури

¹⁸ Цит. по: П а н д е л, К. Документи за македоно-одринското революционно движение от архива на Димитър Стефанов. — В: Исторически преглед, 1982, кн. 6, 102—103.

¹⁹ Цит. по: Вечерна поща, бр. 334, 7. IV. 1902.

справедливото и пълно прилагане на един дългогодишно нарушаван договор — Берлинския, първо — чрез политически или дори военен натиск на европейските сили над Турция, за да бъдат въведени реформи в Македония и, второ — чрез пряко и конкретно участие на силите под формата на международна комисия, която осигурява контрол върху начина на прилагане на реформите.

В трети аспект „Льо Мувман маседониец“ излага македонския въпрос като „политически израз на народните стремления“. Както многократно се твърди по страниците на вестника, Европа сама е дала на македонците формулата на техните искания, а те са възприели от „всички македонски комитети без разлика“: „достатъчни реформи, съответстващи на духа на Берлинския договор“. Програмата на македонската организацията е представена като „един превод на чл. 23 на Берлинския договор“ и се защитава като законна, стриктно съответстваща на буквата на международното право. В този случай апелът за намеса на Европа придобива нов смисъл — с въвеждането на реформи ще се изпълни и програмата на македонското движение и то „ще приключи дейността си, като отстъпи място на мирни действия под знака на реда и законността“²⁰.

Когато през есента на 1902 г. част от Македония е обхваната от въстанически действия, Симеон Радев ще напише, че „този бунт вече вписва македонския въпрос в дневния ред на международната общност. И нуждата да се даде ефикасно решение на македонския въпрос става повелителна“²¹.

Адресиран до „един ограничен, но със специални интереси, просветен и осведомен читателски кръг“, „Льо Мувман маседониец“ не може (а и не би могъл да си поставя за цел) да „покрие“ големи читателски маси. Това поставя въпроса за ефективността на неговата пропаганда, още повече, че по страниците му в полемичен тон се разисква и друг аспект на македонския въпрос — неговото публицистично битие. Още с „Л'Ефор“ Симеон Радев търси причините за битувашите в съзнанието на европейците превратни възгледи върху балканските работи в недостатъците на журналистиката и публицистиката, които не бързат да „изучат“ проблемите, не са изследователски, а възпроизвеждат „клишета, които минават за истина“. Критерии за такива оценки са възгледът му за просветителската роля на пресата — „социалната мисия на пресата се състои именно в длъжността ѝ да възпитава“, и творческият императив — само с добра осведоменост и висока образователност тази мисия може да се изпълнява. Затова Симеон Радев смята: „В деня, в който неподкупни журналисти се решат да изучат искрено македонския въпрос,

²⁰ Le Mouvement macédonien, 1, 20. IV. 1902.

²¹ Le Mouvement macédonien, 12—13, 5. XI. 1902.

нашата кауза ще добие морална победа пред чуждия свят.²² Би трябвало да приемем за несъмнено, че цитираните и препечатвани по страниците на „Льо Мувман маседониен“ европейски публицисти — Анатол Льороа-Болио, Виктор Берар, Людовик Нодо, Франси дьо Пресансе, Пиер Кийар отговарят на това изискване за неподкупност; че според същия критерий в „Льо Мувман маседониен“ се допускат информации от аналогичните на македонския лист „Про Армения“ и „Л'Армени“, от в. „Орор“ и „Йоропеен“ (сички те са наричани не без прекалсни емоционални изблици „наши истински събрата“).

Може само да се предполага в каква степен е познат и популярен „Льо Мувман маседониен“ сред европейските си читатели. Но как е приет и представен пред българска публика, е интересно да се отбележи. В редиците на партийната преса например първи „Пряпорец“ ще съобщи за съществуването на вестника в Париж едва няколко месеца след началото му, и то по сведения от „Вестник Европы“. Дотогава независимата информационна „Вечерна поща“ вече е публикувала — едновременно с „Льо Мувман маседониен“ — някои статии на главния му редактор (и нейн сътрудник). През лятото на 1902 г. Яворовият в. „Дело“ ще представи подробно първите пет броя на македонския лист и ще му пожелае успех. Органът на Върховния македонски комитет „Реформи“ удостоява „Льо Мувман маседониен“ с една лаконична бележка — съобщение за неговото основаване, и после — с мълчание, мимолетно нарушено от една-две задявки с главния му редактор. Когато X конгрес на ВМК през август 1902 г. преизбира стария комитет начело с Михайловски/Цончев, несъгласните с тази листа и с политиката, провеждана от „генералитета“, се отделят и избират Втори комитет начело с инж. Станишев. Започват взаимните нападки и в една статия на „Реформи“ от края на август същата година може да се прочете: „... . у г. Станишева няма ни оная морална мощ, с която се отличава всеки светъл вожд. В хронологията на македоно-одринската организация г. Станишев ще си извоюва едно местенце в онуй затънтено кътче, където ще светулкат хищните образци на Симеон Радевци, Китановци, Зографовци, Павел Генадиевци и пр. членове от пледата на македонствующите промишленици.“²³

Злобничко подмятане, може би недостигнало до Симеон Радев, който по това време пак е в движение по пътищата на Европа. През цялото време, докато излиза „Льо Мувман маседониен“, главният му редактор непрекъснато снове между Париж и Женева; през лятото на 1902 г. се оттегля в едно селце в Горна Савоя, където се подготвя за изпитите си в университета; през септември и октомври

²² L'Effort, 13, 15. X. 1900.

²³ Реформи, бр. 29, 24. VIII. 1902 г.

е в Женева. Дипломира се благополучно и едва в края на декември пристига отново в Париж, за да се намеси на място в списването на „Льо Мувман маседонисн“. Макар че „на място“ е твърде относително понятие за един активен, подвижен „човек на пътя“ като Симеон Радев. Журналистическата му продуктивност се подхранва завидно добре от непрестанните пътувания и не се препъва сконфузена пред никакви теми. По едно и също време той избира за „Вечерна поща“ теми из парижката светска хроника и публикува в „Льо Мувман маседонисн“ сериозния коментар „Защо султанът не би могъл да въведе реформи в Македония“; изпраща в софийския вестник фриволни „модни бедеси“, но анализира в македонския лист балканската политика на силите и следи всяка промяна в поведението им по въпроса за реформите в Македония: „Изявленията на граф Голуховски и македонския въпрос“, „Действията на руския посланик в Цариград и реформите в Македония“; „Пътуването на граф Ламсдорф и македонския въпрос“. Когато комитетът Михайловски/Щончев предприема четническите действия в Горноджумайско, въпреки несъгласията на Вътрешната организация Симеон Радев пише статията „Бунтът в Македония и македонските комитети“. В нея обяснява много дипломатично и коректно същността на разногласията между ВМК и ръководителите на Вътрешната организация в Македония. Без лични нападки, без подмятания в стила на „Реформи“. Той е твърде вещ майстор на иронията, може обилно да поръси статиите си с чувство за хумор, може изискано да подхвърли някой афоризъм, за да изрази именно по този начин отношение или да подложи на съмнение нечия „репутация“. Но дори и да е въввлечен в разногласията на македонските дейци, Симеон Радев няма да съчини „острастени“ статии, за да изяснява лични сметки с идейни противници. Това не би могъл да направи във вестник като „Льо Мувман маседонисн“, който е предназначен за пропаганда в Европа. Но не го прави и в във „Вечерна поща“, по страниците на който предпочита да се появява във вече избран образ — „това, което винаги сме били — независим публицист“. Справедливо е да се признае — все повече вниманието на Симеон Радев е насочено към изявите му в софийския вестник за сметка на „революционния лист“ в Париж.

През януари 1903 г., докато е във френската столица, той пише за „Вечерна поща“ поредица от осем статии, озаглавена „Берлинският договор и реформите в Македония“. Никой дотогава не е правил толкова сериозен и подробен анализ на текста на клаузите, прочутия чл. 23 на договора. Статиите се появяват в момент на политическо напрежение. След въстаническите действия в Македония през есента на 1902 г., след посещението през декември в София на руския външен министър граф Ламсдорф, австро-унгар-

ската и руската дипломация са се заели с изготвянето на реформен проект за Македония. Публикуването му се очаква от европейската и — с особено внимание — от българската общественост. Дейците на вътрешната организация обсъждат как да се действа през наблюдаващата пролет. Знае се, че въпреки съпротивата на някои надделява идеята за въстание. Именно в този момент Симеон Радев отпечатва споменатите статии. И в началото на февруари се завръща в България.

София го посреща с вестта на деня — закриването на всички македонски дружества в страната и арестуването на цялото бюро на ВМК. „Брутално нарушение на конституцията!“ — реагира мигновено на правителствените действия Симеон Радев. Следва непримирима атака срещу министър-председателя д-р Данев: „Човек, който си позволява арогантния софизъм „Нарушавам конституцията, за да спася България“ и точно когато страната е в бржение срещу разтурянето на комитетите, заявява, че благодарение на него македонският въпрос се е превърнал от национален в международен. Руско-австрийският реформен проект за Македония, обявен в този момент, представлява според Симеон Радев „един международен цинизъм“ и е „жестока равностетка за българската външна политика“. В тази обстановка той не се поколебава да напише, че министър-председателят трябва да подаде „демонстративно“ оставката на правителството, защото „страната има нужда да бъде възмездена“. Страната, която се намира в „недъгаво състояние“, констатира с тъга Симеон Радев: „Партиите — опозорени, народа — апатичен, всякакъв нравствено-политически идеал — убит в управляващите сфери.“²⁴

Безспорно такова журналистическо изпълнение е много по-запомнящо се, отколкото разредените вече гастроли на Симеон Радев по страниците на вестника в Париж. Бавно и този лист се стапя без време, и когато в началото на май 1903 г. угасва съвсем, главният му редактор е поел и изпълнява други ангажменти.

Като сътрудник на „Вечерна поща“ той прави из Европа голяма „дипломатическа анкета“, организирана специално от редакцията на софийския вестник „в навечерието на важни събития в Македония“. Тази командировка донася за журналиста известността на майстор на политическото интервю — екзотичен по онова време жанр по страниците на българската периодика. За македонския деец пътуването до Италия, Франция и Англия е възможно за срещи с политически и културни дейци и отново — за пропаганда в полза на Македония. Както сам признава Симеон Радев, по пътищата на Европа го водят „любопитството на журналист и патриотизма на македонец“.

²⁴ Вечерна поща, бр. 597, 2. III. 1903.

Едва смогнал да публикува всичките материали от европейската си командировка, той вече съчинява Мемоара на Вътрешната македонска организация по повод избухналото Илинденско въстание. 1903 г. става и негова „македонска“ журналистическа година.

* * *

По-късните години не донасят тежка посмъртна слава на македонските революционни листове „Л'Ефор“ и „Льо Мувман маседониен“. Самият Симеон Радев споменава тези заглавия понякога като аргумент за политическа и гражданска активност, изтъкван във вестникарски дискусии, друг път — в мемоари и интервюта — вече като спомен, като памет за един период, за един откъс от историята на македонското движение.

Днешният техен прочит е и част от опита за разгадаване, представяне, проникване в света на една личност — Симеон Радев.